

Pojęcie i charakter zasady konstytucyjnej wynikającej z art. 66 Konstytucji

1. Uwagi wprowadzające

Obecnie obowiązująca Konstytucja¹ w rozdziale II zatytułowanym: „Wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela” (art. 30–86), w części: „Wolności i prawa ekonomiczne, socjalne i kulturalne” (art. 64–76) stanowi w art. 66 o prawie każdego do bezpiecznych i higienicznych warunków pracy, którego sposób realizacji i obowiązki pracodawcy ma określić ustawa (ust. 1) oraz o prawie pracownika do określonych w ustawie dni wolnych od pracy i corocznych płatnych urlopów, odsyłając do ustawy w zakresie maksymalnych norm czasu pracy (ust. 2). Wykładnia literalna art. 66 ust 1 i ust. 2 prowadzi do wniosku, że ustrojodawca określił w tej normie dwa różne co do zakresu podmiotowego i przedmiotowego prawa odnoszące się do pracy. Wspólnym mianownikiem dla tych praw są wartości będące ich źródłem. Stawiam tezę, że z art. 66 wynika konstytucyjna zasada ochrony zdrowia i życia osób świadczących pracę. Postawienie takiej tezy wymaga w pierwszej kolejności zajęcia stanowiska w kwestii zasad konstytucyjnych, ich rozumienia i rodzajów.

309

2. Pojęcie i rodzaje zasad konstytucyjnych

W doktrynie można zaobserwować dwojake podejście do zasad konstytucyjnych. Według szerokiego ujęcia wszystkie normy konstytucyjne

¹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r., Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483.

wyrażają zasady konstytucyjne², natomiast w wąskim ujęciu zasady konstytucyjne wynikają tylko z części norm konstytucyjnych mających szczególne znaczenie dla Konstytucji i całego systemu prawa³. Dość powszechnie przyjmuje się, że zasady konstytucyjne wyrażają określone wartości, wywodzące się ze świata aksjologii, zaś zasady konstytucyjne to obszar jurysprudencji⁴. Pojawia się w związku z tym istotne pytanie, czy pojęcia te są komplementarne i wzajemnie zależne, czy jednak są od siebie niezależne, bowiem wartości są kategorią aksjologiczną będącą na zewnątrz porządku normatywnego, a zasady do tego porządku należą⁵. Na tak postawione pytanie doktryna formułuje jednak odpowiedź negatywną. Słusznie uważa się, że wartości konstytucyjne stanowią integralną część zasad konstytucyjnych, nie są usytuowane na zewnątrz norm konstytucyjnych, nie mają charakteru pozasystemowego, wyrażają natomiast określoną aksjologię konstytucji przenikającą do całego systemu prawnego⁶. Wydaje się, że w pełni zasadne będzie twierdzenie, iż zasady konstytucyjne wynikają z norm nakazujących realizować określone wartości, będąc ich emanacją – mają charakter normatywny, nadrzędny w stosunku do ustawodawstwa zwykłego, uzyskując pierwszeństwo w razie kolizji między normami opozycyjnymi.

310

Doktryna nie zajmuje jednolitego stanowiska także w kwestii katalogu zasad konstytucyjnych. Uznaje się, że w rozdziale I Konstytucji zatytułowanym: „Rzeczpospolita” (art. 1–29) zostały sformułowane zasady ustroju politycznego Rzeczypospolitej Polskiej, choć sam ustrojodawca nie kwalifikuje tak treści zawartych w tym rozdziale⁷. Zasady te określane są niekiedy mianem zasad naczelnych⁸. Wśród nich można wskazać na takie, które pozostają w związku z pracą i zatrudnieniem, w szczególności zasada społecznej gospodarki rynkowej (art. 20), zasada ochrony wolności gospodarczej (art. 22), zasada ochrony pracy (art. 24).

W treści samej Konstytucji o zasadach stanowi się w sposób wyraźny jedynie w stosunku do norm wynikających z cyt. wyżej rozdziału II, obejmujących regulację zawartą w art. 30–37 zatytułowaną: „Zasady ogólne” (co oznacza, że w dalszej części tego rozdziału zamieszczono zasady szczegółowe/szczególne). Wyrażono pogląd, że owe Zasady ogóln-

² P. Tuleja, *Pojęcie zasady konstytucyjnej*, [w:] *Zasady ustroju Rzeczypospolitej Polskiej w nowej konstytucji*, red. K. Wojtowicz, Wrocław 1997, s. 20.

³ K. Działocha, *Hierarchia norm konstytucyjnych i jej rola w rozstrzyganiu kolizji norm*, [w:] *Charakter i struktura norm konstytucji*, red. J. Trzciniński, Warszawa 1997, s. 91.

⁴ H. Izdebski, *Elementy teorii i filozofii prawa*, Warszawa 2011, s. 255.

⁵ M. Safjan, [w:] *Konstytucja. Komentarz*, t. I, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016, s. 74.

⁶ *Ibidem*.

⁷ B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012, s. 11.

⁸ M. Safjan, [w:] *Konstytucja...*, s. 76.

ne należy określić mianem „metazasad”, ponieważ odnoszą się one do wszystkich praw i wolności przewidzianych w rozdziale II Konstytucji. W istocie nie mają one samodzielnego pola zastosowania, są „zasadami innych zasad”, wymienionych w dalszych przepisach tego rozdziału. Jako metazasadę wskazuje się w szczególności na zasadę poszanowania godności każdej osoby (art. 30 Konstytucji), zasadę proporcjonalności (art. 31 ust. 3 Konstytucji⁹) oraz zasadę równego traktowania (art. 32 Konstytucji)¹⁰.

Warto w tym miejscu zaznaczyć, że rozdział II Konstytucji został poświęcony statusowi jednostki. Obejmuje prawa zaliczane do tzw. pierwszej generacji (prawa osobiste i polityczne), drugiej generacji (ekonomiczne i socjalne) i trzeciej generacji (związane z rozwojem nauki i techniki)¹¹.

Rozdział ten stał się podstawą wyodrębnienia nie tylko kategorii metazasad, ale również zasad programowych. O ile najczęściej nie odmawia się charakteru zasad konstytucyjnych wolnościom i prawom osobistym (art. 38–56) oraz wolnościom i prawom politycznym (art. 57–63), to już niekiedy podaje się w wątpliwość, czy wolności i prawa ekonomiczne, socjalne i kulturalne (art. 64–76) mogą być kwalifikowane jako zasady konstytucyjne, czy też jedynie (albo aż) jako zasady programowe wyrażające pewne dyrektywy co do kierunków regulacji prawnych¹². Trudno jednak zgodzić się ze stanowiskiem tak marginalizującym treści zawarte w art. 64–76 Konstytucji. Zostały tam wyraźnie wskazane prawa jednostki o określonej treści normatywnej realizujące określone wartości. Jeśli nawet w niektórych z tych praw następuje odesłanie do ustawodawstwa zwykłego (np. w art. 66 Konstytucji), a art. 81 Konstytucji stanowi, że praw określonych w art. 65 ust. 4 i 5, art. 66, art. 69, art. 71 i art. 74–76 można dochodzić w granicach w określonych w ustawie, to nie oznacza, że prawa te stają się jedynie deklaracją polityczną w sferze polityki ekonomicznej i socjalnej państwa¹³. Zdaniem Trybunału Konstytucyjnego fakt nawet podwójnego odesłania do ustawy, jak ma to miejsce w przypadku praw wynikających z art. 66 Konstytucji, nie sprowadza treści zawartych w tej

⁹ Por. wyrok TK z 23.11.2009, P 61/08, OTK-A nr 10/2009 r., poz. 150, dotyczący oceny zdolności zdrowotnej policjanta do pełnienia służby w kontekście zasady proporcjonalności (art. 31 ust. 1 Konstytucji).

¹⁰ *Ibidem*, s. 79–80.

¹¹ P. Sarnecki, *Idee przewodnie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r.*, „Przegląd Sejmowy” 1997, R. V, nr 5(22), s. 12.

¹² Por. m.in. P. Sarnecki, *Normy programowe w konstytucji i odpowiadające im wolności obywatelskie*, [w:] *Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, red. L. Garlicki, A. Szyt, Warszawa 2003, s. 258 i n.; T. Gizbert-Studnicki, A. Grabowski, *Normy programowe w Konstytucji*, [w:] *Charakter i struktura norm...*, s. 101 i n.

¹³ Tak M. Safjan, [w:] *Konstytucja...*, s. 84–85.

normie do postanowień o czysto programowym charakterze¹⁴. Trybunał uważa, że powierzenie ustawodawcy zwykłemu ukształtowania treści i zakresu konstytucyjnego prawa nie oznacza, że postanowienie Konstytucji statuujące dane prawo nie ma znaczenia normatywnego. Wręcz przeciwnie, znaczenie art. 66 Konstytucji polega na tym, że ustrojodawca uregulował istotę (rdzeń) prawa socjalnego i nie ograniczył normatywnej treści tylko do nałożenia na ustawodawcę obowiązku przyjęcia odpowiednich przepisów¹⁵.

Konstatując, art. 66 Konstytucji, zawierający istotne treści normatywne, definiuje dwa konstytucyjne prawa podmiotowe¹⁶. O konstytucyjnym prawie podmiotowym można mówić wtedy, gdy znany jest podmiot tego prawa, podmiot zobowiązany do jego realizacji (adresat) oraz obowiązek adresata do określonego zachowania (działania lub zaniechania)¹⁷. Wszystkie te elementy występują w treści art. 66 Konstytucji, zarówno co do prawa do bhp (ust. 1), jaki prawa w zakresie czasu pracy i wypoczynku (ust. 2).

3. Charakter zasady konstytucyjnej wynikającej z art. 66 Konstytucji

Jak zostało to już wyżej stwierdzone, w art. 66 Konstytucji zostały sformułowane dwa konstytucyjne prawa podmiotowe o określonym zakresie podmiotowym i przedmiotowym realizujące szczególną wartość jaką jest ochrona zdrowia i życia osób świadczących pracę. Spośród czterech typów wartości konstytucyjnych wyodrębnianych z uwagi na ich treść – wartości osobowe, instrumentalne, instytucjonalne i ideowe¹⁸, wartość będąca przedmiotem ochrony w art. 66 Konstytucji jest wartością osobową. W związku z tym można postawić pytanie, czy przepis ten zawiera regulacje dotyczące podmiotowych praw konstytucyjnych o charakterze socjalnym, czyli praw drugiej generacji, czy jednak jest to unormowanie

¹⁴ Por. wyroki TK z: 8.05.2000 r., SK 22/99, OTK ZU nr 4/2000; 11.07.2000 r., SK 21/99, OTK ZU nr 5/2000; 24.10.2000 r., K 12/00, OTK ZU nr 7/2000.

¹⁵ Wyrok TK z 24.02.2004 r., K 54/02, OTK ZU nr 2/A/2004, poz. 10.

¹⁶ L. Garlicki, S. Jarosz-Żukowska, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. II, art. 30–86, Warszawa 2016, s. 673.

¹⁷ L. Garlicki, *Uwagi do rozdziału II Konstytucji „Wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela”*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. L. Garlicki, Warszawa 2003, s. 3 i n.

¹⁸ Z. Ziemiński, *Wartości konstytucyjne. Zarys problematyki*, Warszawa 1993, s. 29.

dotyczące prawa pierwszej generacji jako prawo osobiste¹⁹. Wydaje się jednak, że należy poprzestać na kwalifikacji tych praw jako praw socjalnych²⁰. Najogólniej, cechą charakterystyczną praw socjalnych jest to, że dotyczą podstawowych potrzeb człowieka, których on sam nie może zaspokoić, a zatem konieczna jest aktywność innego podmiotu dla realizacji tego prawa²¹. W przypadku prawa do ochrony zdrowia i życia w związku z pracą realizowanego poprzez zapewnienie bezpiecznych i higienicznych warunków pracy oraz odpowiednich norm czasu pracy i odpoczynku jest bezsporne, że jego realizacja nie jest i nie może być pozostawiona do swobodnej decyzji uprawnionego. Przede wszystkim należy zauważyć, że faktyczna realizacja tego prawa wymaga ogromnych nakładów finansowych i organizacyjnych, które bez wątpienia przekraczają możliwości pracownika. „Socjalność” pracowniczego prawa do ochrony zdrowia, tzn. konieczność pomocy podmiotu zewnętrznego dla jego realizacji, potwierdził ustawodawca w art. 207 § 2(1) k.p., stanowiąc, że koszty działań podejmowanych przez pracodawcę w zakresie bezpieczeństwa i higieny pracy nie mogą obciążać pracownika²². Ponadto, warto podkreślić, że wprowadzenie prawa do ochrony zdrowia i życia w związku z pracą jest prawem dotyczącym jednostki, jednak jest bardzo mocno uwikłane w kontekst społeczny. Pracownik, co do zasady, pracuje w zespole, pozostając w kontakcie z innymi pracownikami i często osobami trzecimi. Realizacja jego prawa do ochrony zdrowia i życia nie może więc być pozostawiona wyłącznie jemu samemu zarówno z powodów czysto obiektywnych, jak i ze względu na konieczność ochrony innych podmiotów, a także jego samego (w niektórych sytuacjach pracownik mógłby być skłonny zrezygnować z ochrony zdrowia za cenę np. wyższego wynagrodzenia)²³.

Podsumowując ten wątek rozważań, należy stwierdzić, że szczególne prawa wynikające z art. 66 ust. 1 i ust. 2 Konstytucji, składające się na prawo do ochrony zdrowia i życia w związku z pracą, będące jednocześnie chronioną wartością konstytucyjną, są prawami socjalnymi

¹⁹ A. Sobczyk, *Prawo pracy w świetle Konstytucji RP*, t. I, *Teoria publicznego i prywatnego indywidualnego prawa pracy*, Warszawa 2013, s. 167.

²⁰ W literaturze wyrażono pogląd, że w art. 66 Konstytucji wyrażono jedyne prawo socjalne odnoszące się do pracy (A. Sobczyk, D. Buch, [w:] *Konstytucja RP. Komentarz*, t. I, Art. 1–86, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016, s. 1480).

²¹ Szerzej na temat praw socjalnych: E. Morawska, *Prawa i wolności socjalne w Konstytucji RP: Zagadnienia systemowe*, „Kwartalnik Prawa Publicznego” 2006, nr 2, s. 229 i n.; W. Osiatyński, *Prawa człowieka i ich granice*, Kraków 2011, s. 174 i n.; A. Krzywoń, *Konstytucyjna ochrona pracy i praw pracowniczych*, Warszawa 2017, s. 365 i n.

²² Ustawa z 26.06.1974 r. – Kodeks pracy, t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 1320 ze zm.

²³ T. Wyka, *Prewencyjna kontrola zdrowia pracownika – przesłanki, skutki, granice*, [w:] *Kontrola pracownika. Możliwości techniczne i dylematy prawne*, red. Z. Góral, Warszawa 2010, s. 67.

należącymi do praw drugiej generacji. Ich realizacja jest uzależniona od odpowiednich działań ze strony podmiotu zatrudniającego lub organizującego pracę.

Zasada konstytucyjna wynikająca z art. 66 Konstytucji jest zasadą szczegółową w stosunku do Zasad ogólnych (metazasad), mającą w tych zasadach umocowanie. W szczególności chodzi o metazasadę wynikającą z art. 30 Konstytucji otwierającego rozdział II. Przepis ten stanowi, że przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela. Zatem z prawa do godności wynikają inne prawa jednostki, w szczególności prawem mającym umocowanie w godności ludzkiej jest prawo do ochrony zdrowia i życia. Potwierdził to Trybunał Konstytucyjny, m.in. w wyroku z 7 stycznia 2004 r.²⁴ Oceniając art. 66 Konstytucji z perspektywy wartości w nim chronionych, należy stwierdzić, że wartością tą jest w pierwszej kolejności godność człowieka świadczącego pracę wymagającą m.in. ochrony jego życia i zdrowia zaangażowanego i zagrożonego w procesie pracy, która staje się w ten sposób wartością pochodną w stosunku do wartości wynikającej z art. 30 Konstytucji.

314

Tego rodzaju zależności między godnością człowieka pracującego a ochroną jego życia i zdrowia odnajdujemy w art. 31 ust. 1 i ust. 2 Karty Praw Podstawowych²⁵. Według tej normy, każdy pracownik ma prawo do warunków pracy szanujących jego zdrowie, bezpieczeństwo i godność²⁶ (ust. 1), oraz do ograniczenia maksymalnego wymiaru czasu pracy, do okresów dziennego i tygodniowego odpoczynku oraz do corocznego płatnego urlopu (ust. 2). Porównując art. 31 Karty Praw Podstawowych z treścią art. 66 Konstytucji trudno nie zauważyć dużych podobieństw w strukturze i treści obydwu tych regulacji. W obydwu przypadkach w ust. 1 stanowi się, choć w różnej formule, o prawie do bezpieczeństwa i ochrony zdrowia w związku z pracą, a w ust. 2 o uprawnieniach w zakresie czasu pracy i szeroko rozumianego odpoczynku. W obydwu tych regulacjach instrumentami służącymi ochronie wartości najwyższej, jaką jest życie i zdrowie osoby świadczącej pracę, jest zapewnienie warunków bhp oraz odpowiednich uprawnień w zakresie czasu pracy i wypoczynku. Te dwie sfery – bezpieczeństwo i higiena pracy oraz sfera czasu pracy i wypoczynku są ze sobą ściśle związane właśnie z uwagi na wspólny przedmiot ochrony, wspólne *ratio legis*, którym jest ochrona zdrowia i życia człowieka pracującego bez względu na źródło

²⁴ Wyrok TK z 7.01.2004 r., K 14/03.

²⁵ Tekst skonsolidowany: Dz.Urz. UE 2010 C 83/389.

²⁶ Warto zauważyć, że Kartę Praw Podstawowych otwiera art. 1 stanowiący o prawie człowieka do godności, która musi być szanowana i chroniona.

świadczenia pracy²⁷. Zatem, nie bez powodu w art. 31 Karty Praw Podstawowych, a także w art. 66 naszej Konstytucji te dwie sfery zostały połączone w jednej normie prawnej z zachowaniem podobnej kolejności, a mianowicie najpierw zostaje sformułowane prawo do bezpieczeństwa i higieny pracy, jako pochodne w stosunku do ochrony zdrowia (warunki bhp pełnią rolę służebną w stosunku do ochrony zdrowia²⁸), a następnie ustalane są uprawnienia w dziedzinie czasu pracy i wypoczynku, będące dalszą konsekwencją tych praw.

Związki między tymi sferami zostały dostrzeżone zarówno przez doktrynę, jak i judykaturę. Według T. Liszcz art. 66 Konstytucji dotyczy ochrony niematerialnych wartości w stosunku zatrudnienia – życia, zdrowia, rozwoju osobistego i życia rodzinnego²⁹, a z traktowanych łącznie postanowień art. 24, art. 66 ust. 1 i 2 oraz art. 68 Konstytucji można wyprowadzić konstytucyjne prawo każdego do ochrony życia i zdrowia w środowisku pracy³⁰. Zdaniem A. Sobczyka cel konstytucyjny, o którym mowa w art. 66 ust. 1, realizowany jest przez wszystkie przepisy skierowane na ochronę życia i zdrowia, a nie tylko przez regulacje działu dziesiątego Kodeksu pracy³¹, co oznacza, że można do nich zaliczyć wiele norm z zakresu czasu pracy³². M. Nowak zauważa, że prawo do odpoczynku jest pochodną prawa do ochrony życia i zdrowia, będąc jednocześnie gwarantem ich faktycznej realizacji³³, zaś urlop wypoczynkowy jest instrumentem ochrony życia i zdrowia ludzkiego³⁴.

²⁷ Por. szerzej T. Wyka, *Konstytucyjne prawo każdego do bezpiecznych i higienicznych warunków pracy z zatrudnienie na innej podstawie niż stosunek pracy oraz praca na własny rachunek – uwagi de lege ferenda*, [w:] *Księga Jubileuszowa poświęcona Profesor Urszuli Jackowiak. Człowiek, obywatel, pracownik. Studia z zakresu prawa*, red. J. Stelina, A. Wypych-Żywicka, Gdańskie Studia Prawnicze, t. XVII, Gdańsk–Sopot 2007, s. 331–344.

²⁸ Por. treść art. 207 § 2 k.p., który formułuje generalny obowiązek pracodawcy ochrony zdrowia i życia pracowników poprzez zapewnienie bezpiecznych i higienicznych warunków pracy przy odpowiednim wykorzystaniu osiągnięć nauki i techniki (szerzej T. Wyka, *Generalny obowiązek pracodawcy ochrony życia i zdrowia pracownika*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 2002, nr 4).

²⁹ T. Liszcz, *Praca i kapitał w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2014, nr 22, s. 272.

³⁰ T. Liszcz, *Aksjologiczne podstawy prawa pracy*, Lublin 2018, s. 143.

³¹ Dział dziesiąty Kodeksu pracy jest zatytułowany: „Bezpieczeństwo i higiena pracy”.

³² A. Sobczyk, *Prawo pracy...*, s. 185.

³³ M. Nowak, *Urlop wypoczynkowy jako instrument realizacji prawa pracownika do odpoczynku*, Łódź 2018, s. 41.

³⁴ M. Nowak, *Urlop wypoczynkowy jako instrument ochrony życia i zdrowia ludzkiego*, [w:] *Prawo ochrony pracy – współczesność i perspektywy rozwoju*, red. T. Wyka, M.A. Mielczarek, Warszawa 2017, s. 212–219; por. także B. Bury, *Dylematy na tle prawa do wypoczynku w zatrudnieniu niepracowniczym typu cywilnoprawnego*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2015, t. XXIV, nr 3, s. 385.

Zdaniem TK praca bez nieprzerwanego odpoczynku dobowego i tygodniowego jest zagrożeniem dla życia i zdrowia pracownika³⁵. Podobne stanowisko zajmuje SN, podkreślając silne związki między przepisami bhp i przepisami o czasie pracy³⁶, tak dalece, że traktuje prawo pracownika do odpoczynku jako dobro osobiste wtórne do dobra osobistego w postaci prawa do bezpiecznych i higienicznych warunków pracy³⁷.

Analizowana konstytucyjna zasada ochrony zdrowia i życia w związku z pracą pozostaje w związku merytorycznym z zasadą ustrojową – zasadą ochrony pracy, wynikającą z art. 24 Konstytucji. Przepis ten stanowi, że praca znajduje się pod ochroną Rzeczypospolitej Polskiej, zaś Państwo sprawuje nadzór nad warunkami wykonywania pracy. Umieszczenie regulacji dotyczącej ochrony pracy, rozumianej także jako ochrony zdrowia i życia zagrożonego w związku z pracą, w rozdziale I Konstytucji zawierającym zasady ustrojowe podnosi zasadniczo znaczenie pracy w unormowaniach konstytucyjnych. Należy to także odczytać jako nobilitację praw socjalnych wyrażonych w art. 66 Konstytucji. Uzyskują one w ten sposób gwarancje państwowe, a ich naruszenie będzie jednocześnie naruszeniem zasady ustrojowej wynikającej z art. 24 Konstytucji³⁸.

³⁵ Wyrok z 24.10.2000 r., K 12/00 dotyczący dopuszczalności dyżurów medycznych z perspektywy przepisów bhp; T. Nycz, *Glosa do wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 24 października 2000 r.*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 2002, nr 4, s. 33–41.

³⁶ Uchwała SN z 13.03.2008 r., I PZP 11/07, OSNP 2008, nr 17–18, poz. 247; uchwała SN z 3.06.2008 r., I PZP 10/07, OSNP 2008, nr 23–24, poz. 342; wyrok SN z 23.07.2009 r., II PK 26/09, LEX nr 533037.

³⁷ Wyrok SN z 21.06.2011 r., III PK 96/10, OSNP 2012, nr 15–16, poz. 189.

³⁸ Por. wyrok TK z 4.10.2005 r., K 36/03; wyrok TK z 12.07.2011 r., K 26/09.